

Gustav Pfeifer

Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna*

UDK 347.235:262.3(450.32)»653«

PFEIFER Gustav, dr., Südtiroler Landesarchiv, I–39100 Bozen, Armando-Diaz-Straße 8

Centralne funkcije škofijskega mesta v srednjem veku. Primer Briksna**Zgodovinski časopis**, Ljubljana 60/2006 (134), št. 3–4, str. 283–296, 55 cit.

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava vlogo škofijskega mesta Briksna kot centralnega kraja v srednjem veku. Mesto je opravljalo funkcije centra na več področjih, z različnim gravitacijskim radijem; predstavljalo je gospodarsko tržno središče osrednje doline reke Eisack, cerkveno-kulturno središče briksenske škofije in središče teritorialnega gospostva oz. cerkvene kneževine z raztreseno posejstjo na Tirolskem, Koroškem, Štajerskem in Kranjskem.

Avtorski izvleček

UDC 347.235:262.3(450.32)»653«

PFEIFER Gustav, PhD, Südtiroler Landesarchiv, I–39100 Bozen, Armando-Diaz-Straße 8

Central Functions of a Bishop Town in the Middle Ages: The Case of Brixen**Zgodovinski časopis (Historical Review)**, Ljubljana 60/2006 (134), No. 3–4, pp. 283–296, 55 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Examined is the role of the diocesan town of Brixen in the Middle Ages. The major town in the area, Brixen functioned on several levels: it was the principal economic and market center of the central valley of the Eisack River; a religious center of the Brixen diocese; and the center of the territorial seignury and of the ecclesiastical principality with estates scattered in Tyrol, Carinthia, Styria, and Carniola.

Author's Abstract

*In loco siquidem horrido et asperrimo, in mediis nivalibus Alpibus, ubi fames assidua et frigus pene semper continuum, locus ipse vicus est pro civitate, qui Brixanerium vocatur, altissimis circumdatus scopulis, ubi etiam vix nomen obtinetur christianitatis.*¹ – »V odbijajoči in surovi pokrajini, med zasneženimi gorami, kjer vladata nenehna lakota in skoraj nepretrgan zimski mraz, je kraj, imenovan Briksen, prej vas kot mesto, obdan z najvišjimi vrhovi, ki si skoraj ne zaslužijo krščanskega imena.«

S temi markantnimi besedami označuje Psevdo-Bardo v svojem delu »Vita Anselmi episcopi Lucensis« z vidika papeške stranke prizorišče škofijske sinode junija 1080, na kateri so pomembni nemški in predvsem severnoitalijanski škofje ob navzočnosti kralja Henrika IV. odstavili papeža Gregorja VII. in postavili ravenskega nadškofa Wiberta za novega papeškega kandidata.² Razumljivo negativno nastrojena sodba tega dejanja s strani gregorijanca se med

* Prispevek je bil prvič objavljen v nemškem jeziku v *Pro civitate Austriae* n. s. 11 (2006), 30–43. Zahvaljujem se g. prof. dr. Ferdinandu Opllu (Dunaj) za dovoljenje za prevod v slovenščino. Izčrpno navajanje virov je praviloma opuščeno, brez težav jih je mogoče natančno izluščiti iz navedene literature. Za napotke se zahvaljujem Giuseppeju Albertoniju (Meran/Trient) in Leu Andergassnu (Brixen).

¹ MGH SS XII, str. 19.

² Prim. tudi JÜRGEN ZIESE, Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III. (1084–1100), Stuttgart 1982 (Päpste und Papsttum 20), 54–64, predvsem pa GIUSEPPE ALBERTONI, *In loco horrido et asperrimo*. La sede vescovile di Bressanone tra Papato e Impero nel secolo IX [recte: XI], v: Stadt und Hochstift. Brixen, Bruneck und Klausen

drugim odraža v navedeni omalovažujoči oznaki Briksna, ki se mu tu odreka status škofijskega mesta (*civitas*). Poznoantična *civitas* velja za prototip škofijskega mesta; najpozneje od sinode v Sardiki (343) dalje se je dosledno enačilo škofijski sedež s *civitas* in ozemlje škofije z njenim mestnim območjem. Po kanonu VI te sinode naj bi bilo zaradi ohranjanja ugleda škofovske časti prepovedano imenovanje škofov v vaseh (*vicus*) in majhnih mestih (*modicae civitates*). Kjer za duhovno oskrbo zadostuje en sam duhovnik, naj škof ne bi bil potreben.³ Očitno se »vita Anselmi« na to kanonično normo, nastalo na izkušnjah iz sredozemskega urbanega okolja, sklicuje pretirano polemično, pri tem pa le delno odslikava realno stanje.⁴

Korenine Briksna namreč ne izvirajo iz poznoantične *civitas*, temveč iz karolinškega dvora (*curtis*). Šele okoli leta 990 pridobljeni rang škofijskega sedeža (*sedes episcopalis*) je sprožil proces razvoja v mesto. Tako najdemo kljub tej »začetni oteževalni okoliščini«, deloma že v 10., jasneje pa v 11. stoletju, značilne elemente srednjeveške *civitas*. S svojimi cerkveno-duhovnimi, pa tudi socialno-karitativnimi, gospodarskimi in upravnimi ustanovami, kot tudi s svojo ugodno prometno-geografsko lego je Briksen v več pogledih izpolnjeval funkcije centralnega kraja.

V prvem delu tega prispevka želimo na kratko osvetliti topografski in urbanistični razvoj Briksna, v drugem pa podrobneje preučiti posamezne sklope centralnih dejavnikov, temeljev za njegov širši regionalni pomen, ki v določeni meri predstavljajo presežek Briksna v njegovem pomenu in privlačnosti.⁵ Pri tem je jasno, da v teh okvirih ni mogoče podati neke izčrpane obravnave, temveč zgolj strnjen in selektiven oris. V vprašanja bližnje prostorske mobilnosti, urbanega omrežja in odnosov mesta z njegovim zaledjem, vsa ozko povezana s centralnimi funkcijami, na tem mestu ni mogoče posegati.⁶

bis zur Säkularisation 1803 / Città e principato. Bressanone, Brunico e Chiusa fino alla secolarizzazione 1803, ed. HELMUT FLACHENECKER – HANS HEISS – HANNES OBERMAIR, Bozen 2000 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio della provincia di Bolzano 12), 115–129; strnjeno GUSTAV PFEIFER, Von »Prihsna« zu »Brixen« – Beiträge zur Geschichte der Stadt Brixen im Mittelalter, v: Brixen. Bd. 1: Die Geschichte, ed. BARBARA FUCHS – HANS HEISS – CARLO MILESI – GUSTAV PFEIFER, Lana/Bozen 2004, 89–161, tu 104 s.

³ Citirano po FRIEDRICH MERZBACHER, Die Bischofsstadt, Köln/Opladen 1961 (Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften 93), 10 op. 13; prim. tudi na to sklicujoč se opomin papeža Zaharije Bonifatiju z dne 1. aprila 743: *Meminis enim, carissime, quid in sacris canonibus precipimus observare, ut minime in villulas vel in modicas civitates episcopos ordinemus, ne vilescat nomen episcopi*. Citirano po: Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten, ed. REINHOLD RAU, Darmstadt 1988 (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters – Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe IVb), 150.

⁴ V dokajšnji meri je čutiti vpliv za historiografske tekste tega časa tipičnih toposov, v katerih Alpe nastopajo kot nekultivirano ozemlje. Prim. ALBERTONI, *In loco horrido* (kot v op. 2), 127 s.

⁵ Glede funkcij centralnih krajev na splošno prim. zbornik *Zentralität als Problem der mittelalterlichen Stadtgeschichtsforschung*, ed. EMIL MEYNEN, Köln/Wien 1979 (Städteforschung A/8); HELMUT JÄGER, geslo »Zentraler Ort, Zentralität«, v: Lexikon des Mittelalters 9, München 1998, 541–543; ROLF KIEßLING, Die Zentralitätstheorie und andere Modelle zum Stadt-Land-Verhältnis, v: Zentren. Ausstrahlung, Einzugsbereich und Anziehungskraft von Städten und Siedlungen zwischen Rhein und Alpen, ed. HANS-JÖRG GILOMEN – MARTINA STERCKEN, Zürich 2001, 17–40; v širšem smislu tudi GERHARD FOUQUET, Hauptorte – Metropolen – Haupt- und Residenzstädte im Reich (13.–beginnendes 17. Jh.), v: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Teilbd. 1: Dynastien und Höfe, ed. WERNER PARAVICINI, Ostfildern 2003 (Residenzenforschung 15/I/1), 3–15.

⁶ V zvezi s tem želim za stolno mesto Briksen in obe škofijski mesti Bruneck in Klausen opozoriti na dve deli (v pripravi na tisk) ERIKE KUSTATSCHER: Stadt und Land – Personelle und wirtschaftliche Beziehungen der Bewohner von Brixen, Bruneck und Klausen zum ländlichen Umfeld ihrer Städte im Spätmittelalter (izide v zborniku razprav zborovanja »Minderstädte – Kümmerformen – Gefreite Dörfer«, ki se je septembra 2005 odvijalo v Boznu, pod uredniškim vodstvom HERBERTA KNITTLERJA) kot tudi na za izid v letu 2007 v okviru »Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs« predvideno in na širši bazi virov temelječo razpravo Die Städte des Hochstifts Brixen im Spätmittelalter. Verfassungs- und Sozialgeschichte von Brixen, Bruneck und Klausen im Spiegel der Personengeschichte (1200–1550), ki med drugim obravnava tudi ta vprašanja.

Topografija

13. septembra 901 je še mladoletni kralj Ludvik Otrok na prošnjo in priporočilo škofa Zaharije škofiji v Säbnu podaril *curtis Prihsna*, ki se je nahajal v Ratpotovi grofiji.⁷ To obsežno kraljevo zemljiško gospostvo v briksenski kotlini naj bi predstavljalo gospodarski temelj za poznejši prenos škofijskega sedeža iz Säbna v Briksen. S stališča škofa je gospodarsko in gospostveno usidranje v briksenski kotlini obenem slabilo položaj grofa Ratpota v grofiji Norital. Z daritvijo posesti se je na račun grofa razširilo tudi imunitetno območje škofa, z drugimi besedami, omenjena *curtis* je bila izvzeta izpod neposredne Ratpotove oblasti.

Imuniteta je predstavljala temelj sodne oblasti škofov, ki se je sprva omejevala na nižje sodstvo, pozneje pa se je razširila še na krvno sodstvo in končno celo presegla okvire samega zemljiškega gospostva – dva odločilna koraka k poznejšemu mestnemu in teritorialnemu gospostvu škofov.⁸

Na prvo omembo nekega briksenskega škofa naletimo v diplomu kralja Otona II., izdani 15. oktobra 967 v Briksnu, kjer se kot priča prisotni säbenski škof Richpert navaja z oznako *Prihsinensis sanctae ecclesiae episcopus*. To je bil sprva osamljen primer. Šele za čas Richpertovega naslednika Albuina postanejo dokazi o prenosu težišča iz Säbna v Briksen pogostejši. Vsaj okoli leta 967 je tu že obstajala (neutrjena) naselbina, ki je lahko sprejela kralja Otona in njegovo spremstvo na poti na kronanje v Rim.⁹ Prav iz tega časa izvira tudi zasnova katedralnega kompleksa, za sredo 10. stoletja obstajajo dokazi o obstoju stolnega kapitlja, ob koncu stoletja se omenja stolni prošt, nekaj mlajši so podatki o sholastu.

Drugače kot v večini okoliških *civitates* (Trident, Chur, Salzburg, Passau, Augsburg, Regensburg itd.) Briksen ni mogel biti zgrajen na rimskih temeljih, pač pa je kot škofijski sedež nova tvorba – verjetno na starem poselitvenem območju –, ki se je v temeljnih urbanih gradbenih elementih in strukturah ravnala po ostalih *civitates*: v letih 1030/40 utrjeni katedralni kompleks je obsegal škofijsko cerkev, prvič omenjeno leta 977, in še pred letom 1100 na južno stran stolnice prislonjeno cerkev Naše Ljube Gospe, t.j. škofijsko dvorno kapelo. Ali je temu kompleksu v 11. stoletju pripadala tudi kapela sv. Janeza v križnem hodniku, ali pa je morda nastala okoli leta 1200 kot krstna kapela, ostaja zaenkrat odprto. Predhodnik poznejšega križnega hodnika datira v čas ob koncu 11. stoletja. Na zahodu katedralnega kompleksa stoji škofijski dvor, *curia episcopalis*, jugovzhodni del pa zasedajo stanovanjska in gospodarska poslopja kapiteljskih duhovnikov.¹⁰

Za prenos škofijskega sedeža iz Säbna v Briksen je obstajalo več razlogov: ugodnejša prometno-geografska lega Briksna na prehodu preko reke Eisack na pomembnem cestnem križišču, kot tudi v primerjavi s Säbnom neprimerno boljše možnosti za urbano širitev. Med-

⁷ MGH DD Germ. Karol. 4, št. 12 (901 IX 13).

⁸ Prim. NORBERT LEUDEMANN, *Deutsche Bischofsstädte im Mittelalter. Zur topographischen Entwicklung der deutschen Bischofsstadt im Heiligen Römischen Reich*, München 1980, 127; DIETMAR WILLOWEIT, geslo »Immunität«, v: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* 2, Berlin 1978, 312–330; ISTI, *Rechtsgrundlagen der weltlichen Herrschaft geistlicher Fürsten im Mittelalter*, v: *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento / Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient* XXX (2004), 171–188, tu 172–178.

⁹ MGH D O II, št. 14 (967 X 15).

¹⁰ Za briksenski stolnični kompleks prim. – z zgodovinskega stališča ne ravno v vseh pogledih prepričljivo – delo LUDWIGA TAVERNIERA, *Der Dombezirk von Brixen im Mittelalter. Bauhistorische Studien zur Gestalt, Funktion und Bedeutung*, Innsbruck 1996 (Schlern-Schriften 294), passim; sedaj tudi ISTI, *Der mittelalterliche Dombezirk von Brixen. Zusammenfassung der neueren Forschungen*, v: *Der Schlern* 77/5 (2003), 18–35 in ISTI, *Das Domstift Brixen*, v: *Dom- und Kollegiatstifte in der Region Tirol – Südtirol – Trentino in Mittelalter und Neuzeit / Collegialità ecclesiastica nella regione trentino-tirolese dal medioevo all'età moderna*, ed. HANNES OBERMAIR – KLAUS BRAND-STÄTTER – EMANUELE CURZEL, Innsbruck 2006 (Schlern-Schriften 329), 101–148, tu 121–127.

tem ko je moral škof v Säbnu in njegovi okolici računati tudi z odporom plemstva, se je lahko v Briksnu pri oblikovanju novih upravnih in oblastvenih struktur v vojaškem oziru oprl na zanesljive elemente škofijske vazalitete in ministerialitete.

Leta 1027 je prejel briksenski škof Hartwig od Konrada II. grofijo Norital skupaj z grofijskimi pravicami v dolini Inna, v naslednjem letu je Salijec predal briksenski cerkvi kluže pod Säbnom skupaj z mitnico, leta 1091 pa je sledila podelitev grofije v Pustriški dolini.¹¹ Škof je bil odslej edini nosilec javnopravne oblasti. Te kompetence pa je le v omejenem obsegu izvajal sam, v večji meri jih je zaupal škofijskim odvetnikom, t.j. v prvi vrsti grofovskim rodbinam, po izvoru s starega bavarskega naselitvenega ozemlja, posestno in oblastno usidranim na omenjenem območju, iz katerih so v tem času običajno izhajali tudi sami škofje.

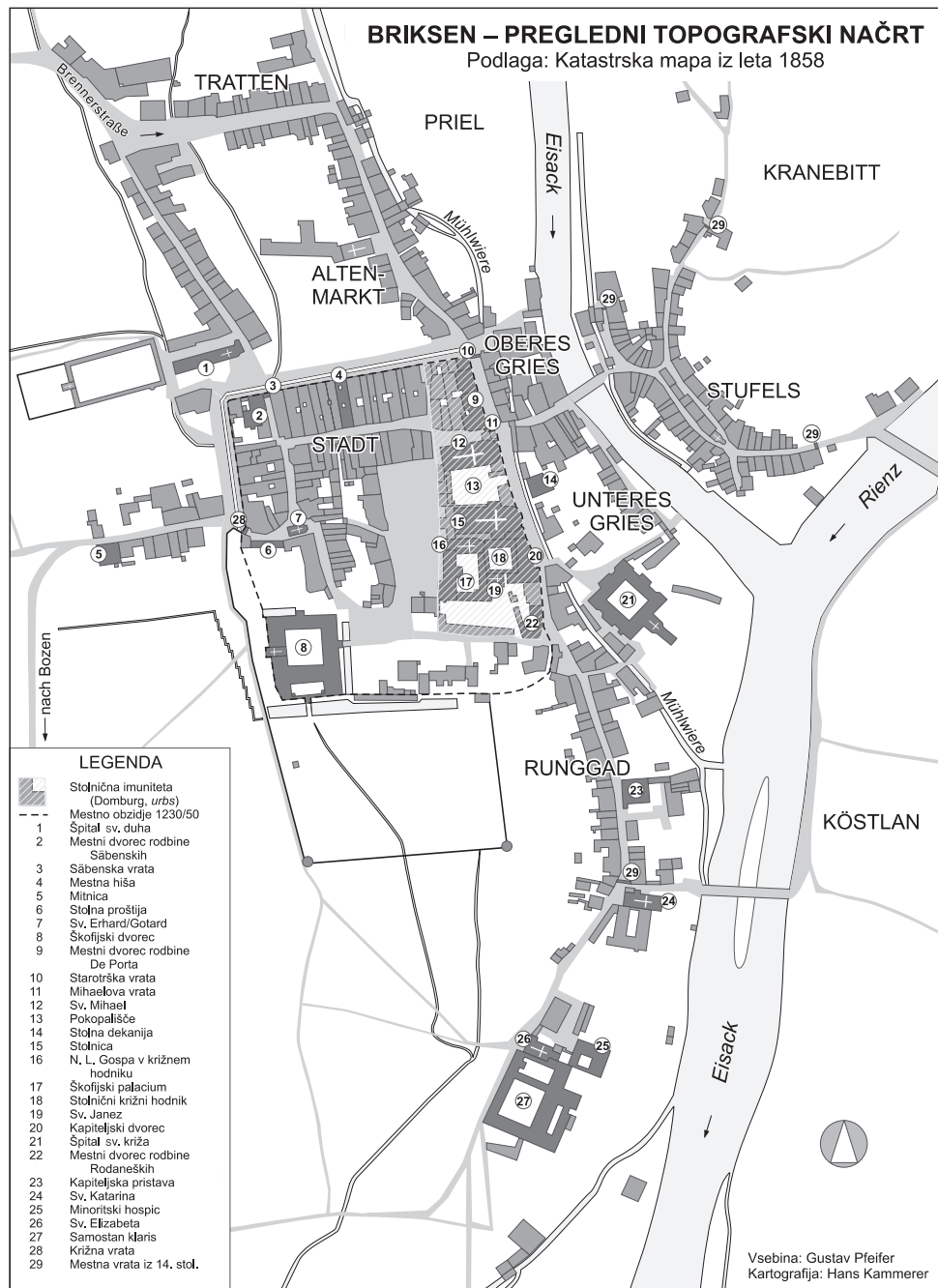
Pristojnosti na področju višjega sodstva, pridobljene že s podelitvijo imunitete, so se s podelitvijo grofovskih pravic še razširile. S tem v obrisih razpoznavno delno mestno gospodstvo briksenskih škofov je preraslo v polnopravno mestno gospodstvo leta 1179 z razmeroma pozno podelitvijo tržnega, kovniškega, mitninskega, mlinarskega in sodnega regala.¹²

Katalog briksenskih škofov iz 14. in 15. stoletja poroča, da je škof Hartwig (1027–1038) dal zavarovati *civitas* z obzidjem. Medtem ko naj bi se to poročilo po starejšem naziranju nanašalo na danes še vidne ostanke štirikotnega mestnega obzidja, sedaj na podlagi arheoloških ugotovitev vemo, da je do obsežne gradnje mestnega obzidja prišlo šele v drugi četrtini 13. stoletja. Podatek v škofijskem katalogu se torej ne nanaša na poznejše mestno obzidje, temveč na utrjevanje območja imunitete stolne cerkve, t.j. ožje okolice katedrale. Tu je treba v zgodnjem obdobju računati predvsem s kombinirano obrambno napravo iz zemlje in lesa v obliki enojne palisade, ki jo je morda v letih 1030/40 zamenjalo enojno kamnito obzidje. Ograjeno ožje območje stolnice je v pravnem oziru predstavljalo posebno, izvzeto ozemlje, cerkveno imuniteto, kjer so poleg škofa prebivali kanoniki in ljudje, ki so se v službi duhovščine ukvarjali z raznimi gospodarskimi dejavnostmi.¹³ To mestno jedro s stolno cerkvijo, škofijsko pfalco,

¹¹ MGH D K II, št. 103 (1027 VI 7) oz. D H IV, št. 424 (1091 IX 2). Za izgradnjo gospodstva briksenskih škofov prim. sedaj GIUSEPPE ALBERTONI, Die Herrschaft des Bischofs. Macht und Gesellschaft zwischen Etsch und Inn im Mittelalter (9.–11. Jahrhundert), Bozen 2003 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano 14).

¹² MGH D F I, št. 789 (1179 IX 16). K temu FERDINAND OPLL, Stadt und Reich im 12. Jahrhundert (1125–1190), Wien/Köln/Graz 1986 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters = Beihefte zu J. F. Böhmers Regesta Imperii 6), 53 s.; WILLOWEIT, Rechtsgrundlagen (kot v op. 8), 178–182. Kovno pravico, izkazano v Barbarosovi diplomi, so briksenski škofje izvajali le nekaj desetletij v kovnici v Innsbrucku v nekakšni interesni skupnosti s svojimi andeškimi vazali oz. odvetniki. Prim. HELMUT RIZZOLLI, Münzgeschichte des alpenländischen Raumes im Mittelalter und Corpus Nummorum Tirolensium Mediaevalium. Bd. 1: Die Münzstätten Brixen/Innsbruck, Trient, Lienz und Meran vor 1363, Bozen 1991, 37–49.

¹³ Glede pravnega pojava visokosrednjeveške imunitete stolne cerkve (*urbs*) je še vedno merodajen KARL HOFMANN, Die engere Immunität in deutschen Bischofsstädten, Paderborn 1914 (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft 20), za razlago pojma predvsem 32 ss.; prim. tudi REINHOLD KAISER, geslo »Bischofsstadt«, v: Lexikon des Mittelalters 2, München/Zürich 1983, 239–245, posebnost 242 s. in KARL S. BADER – GERHARD DILCHER, Deutsche Rechtsgeschichte. Land und Stadt – Bürger und Bauer im Alten Europa, Berlin et al. 1999 (Enzyklopädie der Rechts- und Staatswissenschaft, Abt. Rechtswissenschaft), 293; za Briksen SIEGFRIED RIETSCHEL, Das Burggrafenamt und die hohe Gerichtsbarkeit in den deutschen Bischofsstädten während des früheren Mittelalters, Leipzig 1905 (Untersuchungen zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung 1), 76 s.; KARL FAJKAJER, Studien zur Verwaltungsgeschichte des Hochstiftes Brixen im Mittelalter, v: Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols und Vorarlbergs 6 (1909) 1–21, 113–126, 209–249, 313–347, tu 212 s.; OTTO STOLZ, Politisch-historische Landesbeschreibung von Südtirol, Innsbruck 1937–1939 (Schlern-Schriften 40), 405; TAVERNIER, Dombezirk (kot v op. 10), 149 s. in 171; OLIVER AUGÉ, Stadtwerdung in Tirol. Ansätze, Erkenntnisse und Perspektiven vergleichender Stadtgeschichtsforschung, v: König, Kirche, Adel. Herrschaftsstrukturen im mittleren Alpenraum und angrenzenden Gebieten (6.–13. Jahrhundert), ed. RAINER LOOSE – SÖNKE LORENZ, Lana 1999, 307–364, tu 321–324; LUDWIG TAVERNIER, Grundherrschaft, Siedlungsvielfalt, geschlossene Stadt. Anfänge und städtebauliche Entwicklung der alten Bischofsstadt Brixen im Mittelalter,

dvorno kapelo, cerkvijo sv. Mihaela (posvečeno leta 1038 in od 13. stoletja dalje v funkciji župne cerkve) in kapiteljskimi zgradbami je bilo na severni in južni strani obdano z mestnimi dvori najpomembnejših škofijskih ministerialov; rodbine de Porta pri mestnih vratih (danes Michaelstor, vrata sv. Mihaela), ki so bili obenem kastelani in mestni sodniki, ter rodbine Rodank na južni strani.¹⁴

Vakuum moči, nastal po umoru kralja Filipa Švabskega in s tem povezanim odvzemu oblasti grofom Andeškimi, so izkoristili tirolski grofje, ki so okoli leta 1210 iz rok Andeških prevzeli odvetništvo nad briksensko škofijo in takoj poskušali uveljaviti agresivno politiko teritorializacije. Ta potencialna nevarnost je morda odločilno vplivala na mestne gospode (škofe) pri pospešenem oblikovanju učinkovitega mestnega obrambnega sistema. V tem času nastalo mestno obzidje, ki je na zahodni in južni strani v večjih odsekih ohranjeno še danes, ni imelo le vojaško-obrambne funkcije, temveč je dalo ograjenemu mestnemu arealu idealni geometrijski, reprezentativni obris. V ospredju torej ni bila le pragmatična potreba obrambe obstoječih delov naselbine, »temveč je v tem prepoznati v prihodnost naravnano, ustvarjalno, načrtno urbanistično dejanje«, kot je pred kratkim na podlagi različnih primerov z nemškega ozemlja ugotovila Monika Porsche.¹⁵

Poleg območja stolnice je mestno obzidje zajemalo tudi v letih 1240/50 zgrajeni škofijski grad (Hofburg) na jugozahodu, in obe vrsti hiš meščanske naselbine, ki sta bili verjetno zasnovani že v drugi polovici 12. stoletja. Pred mestom je že pred letom 1157 na otoku sredi Eisacka, jugovzhodno od škofijskega dvora, nastal na pobudo kanonika in poznejšega škofa Richerja špital sv. križa.¹⁶ Stolni prošt Winther Neunburški je od te ustanove leta 1233 pridobil sosednji otok (nasproti stolnice), ga gradbeno in obrambno utrdil in na njem postavil nekaj hiš; tu je pozneje nastala mestna četrt Gries. Oblikovanje od škofijske ločene kapiteljske menze, interna razdelitev kapiteljske posesti na prebende in obsežen razkroj *vita communis*, so privedli do nastanka kanoniških dvorov, ki so stali v Griesu, Runggadu in v neposredni sosesčini stolne cerkve, na južni in jugovzhodni strani, in s tem do neke mere oblikovali lastno kapiteljsko četrt.¹⁷

Runggad, še v 12. stoletju šibko obdelano, vendar izkrčeno ozemlje na jugu mesta, so zaznamovale škofijske in kapiteljske pristave. Leta 1235 je škof Henrik IV. izločil cerkveno posest v spodnjem obrobju tega območja iz škofijskega posestnega sklopa, jo osvobodil vseh obveznosti in dajatev ter jo dal na razpolago laičnim sestram, ki so se tam naseljevale in

v: Stadt und Hochstift (kot v op. 2), 85–113; ISTI, Der mittelalterliche Dombezirk (kot v op. 10), 18–25; GIUSEPPE ALBERTONI, Il ruolo di vescovi e conti nello sviluppo urbano del Tirolo meridionale in età medievale (secoli XI–XIII), v: Semifonte in Val d'Elsa e i centri di nuova fondazione dell'Italia medievale, ed. PAOLO PIRILLO, Firenze 2004, 39–63, tu 43–50; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 97–102; TAVERNIER, Domstift Brixen (kot v op. 10), 101–104, 121–127, 133–136. To, na podlagi pisnih virov, arheoloških in arhitekturno-zgodovinskih dognanj ter primerjave s sosednjimi škofijskimi mesti (Augsburg, Passau, Salzburg) tudi za Briksen dokazljivo obliko nastanka mesta vedno znova, deloma polemično, po mojem mnenju pa glede argumentov neprepričljivo, postavljajo pod vprašaj (npr. FRANZ-HEINZ HYE, Die Städte Tirols. Bd. 2: Südtirol, Innsbruck 2001 [Schlern-Schriften 313], 153) ali pa preprosto ignorirajo (prim. npr. JOSEF GELMI, Geschichte der Stadt Brixen, Brixen 2000 ali KARL WOLFSGRUBER, geslo »Brixen«, v: Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch. Teilbd. 2: Residenzen, ed. WERNER PARAVICINI, Ostfildern 2003 [Residenzenforschung 15/1/2], 83–85). Izčrpna obravnava teh stališč na tem mestu zaradi pomanjkanja prostora ni mogoča.

¹⁴ Prim. GUSTAV PFEIFER, Ministerialität und geistliche Stadt. Entwicklungslinien in Brixen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts, v: Stadt und Hochstift (kot v op. 2), 131–148, tu 137–139; ISTI, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 111 s.

¹⁵ MONIKA PORSCHE, Stadtmauer und Stadtentstehung. Untersuchungen zur frühen Stadtbefestigung im mittelalterlichen deutschen Reich, Hertingen 2000, 232.

¹⁶ Prim. FRIEDRIKE KLOS, Das Heilig-Kreuz-Spital auf der Insel zu Brixen in seinen Anfängen, v: Der Schlern 62 (1988), 16–24; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 119–122.

¹⁷ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 105–109.

organizirale po pravilih minoritov. Pred letom 1257 je tu nastal samostan klaris s cerkvijo, kateremu se je sredi stoletja pridružil minoritski hospic.¹⁸

Sever mesta je obvladoval špital sv. duha, ki ga je sredi 14. stoletja ustanovila briksenska laična bratovščina in ki je skoraj prekašal stolnični špital sv. križa na otoku. Pri njem je že v drugi polovici 14. stoletja prišlo do strukturne spremembe v nadarbinsko ustanovo.¹⁹ Poleg tega so prostor na zunanji severni in severovzhodni strani mestnega obzidja zaznamovale predvsem gospodarske stavbe in obrtni obrati, prav tako pa ob koncu 11. stoletja izpričana, kot *suburbium* zasnovana tržna naselbina s svojo načrtno ulično zasnovo, ki je vsekakor že v 13. stoletju izgubila svojo prvotno funkcijo.

Kar zadeva notranji ustroj Briksna, je ostal ta skozi ves srednji vek mesto pod škofijskim gospodvom. Do razvoja v meščansko-komunalno mesto, temelječe na avtonomiji in neodvisnosti z oblikami korporativnega delovanja in samouprave, je tu prišlo razmeroma pozno; v polni meri se je takšen ustroj uveljavil šele v 16. in 17. stoletju.²⁰ Briksenska mestna občina (*gemain von der stat ze Prichsen*) kot dejavna skupnost meščanov se v virih pojavi leta 1336, že leta 1313 pa se prvič omenja mestno pravo (*stat reht ze Brichsen*). Njegova najstarejša ohranjena kodifikacija izvira iz let 1379/80 in v prvih členih glede razmerja med meščansko občino in mestnim gospodom uzakonja prevladujočo vlogo škofa in njegovega najpomembnejšega uradnika, mestnega sodnika. Župana je imel Briksen od leta 1385 dalje, pri čemer je bila izvorna pravica meščanov do izvolitve župana leta 1448 ukinjena in degradirana zgolj v pravico predlaganja kandidata. Leta 1497 oz. 1523 so meščani dosegli odobritev odbora dvanajstih prisednikov (cvelbarjev), ki pa je bil šele leta 1595 oz. 1604 povzdignjen v svet.

Briksen kot *civitas sancta*

Škofijska mesta so bila v prvi vrsti cerkveno-kulturna središča. Briksen je kot škofijski sedež v zaključeni prostorski organizaciji škofije z učinkovito oblikovano mrežo centralnih krajev avtomatično predstavljal središče. Stolnični kompleks s katedralo, z relikvijami, kot tudi z grobovi svetnikov in škofov, je bil prizorišče svetniške liturgije in molitve, izhodišče in cilj procesij ter romanj.²¹ Prav v čaščenju svetnikov se kažejo prizadevanja škofov oz. stolnega kapitlja po okrepitevi teh funkcij mesta.

¹⁸ Prim. MARTIN BITSCHNAU, Die baulichen Anfänge des Brixner Klarissenklosters, v: *Icones Clarae. Kunst aus dem Brixner Klarissenkloster / Arte dal convento delle Clarisse a Bressanone*, ed. LEO ANDERGASSEN, Brixen 1999, 43–46; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 124–126.

¹⁹ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 122–124.

²⁰ O tem kot tudi o tematiki, obravnavani v nadaljevanju gl. HELMUT FLACHENECKER, Brixen und Eichstätt im Mittelalter. Zwei geistliche Städte im Vergleich, v: *Der Schlern 66* (1992), 392–404, passim, in sedaj izčrpno KLAUS BRANDSTÄTTER, Verfassungskämpfe der Bürgerschaft Brixens im 15. und 16. Jahrhundert, v: *Stadt und Hochstift* (kot v op. 2), 205–248. Glede splošnih pogledov razvoja ustroja škofijskih mest prim. BADER – DILCHER, Rechtsgeschichte (kot v op. 13), 292–302 in GERHARD DILCHER, Die Bischofsstadt. Zur Kulturbedeutung eines Rechts- und Verfassungstypus, v: *Das Mittelalter. Perspektiven mediävistischer Forschung* 7/1 (2002), 13–38.

²¹ Glede stolnega mesta kot »akumulacijskega središča duhovnega življenja« prim. FRANK G. HIRSCHMANN, Stadtplanung, Bauprojekte und Großbaustellen im 10. und 11. Jahrhundert. Vergleichende Studien zu den Kathedralstädten westlich des Rheins, Stuttgart 1998 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 43), 446–455. Tukaj v nadaljevanju nakazani aspekti so za Briksen raziskani šele v nastavkih. Glede briksenskih škofovskih grobov prim. zdaj LEO ANDERGASSEN, Zum Selbstverständnis der Bischöfe im Spiegel ihrer Grabmäler. Eine Formtypologie am Beispiel der Brixner Grabplatten, v: *Römische Quartalschrift für Altertumskunde und Kirchengeschichte* 98 (2003), 186–209; o arhitektonskih formulah nazadnje TAVERNIER, Domstift Brixen (kot v op. 10), 138–141. Knjiga stolnega cerkvenika Veita Feichterja, za razumevanje tudi poznosrednjeveškega religioznega življenja v Briksnu in okolici osrednji, čeprav komaj obravnavani vir iz sredine 16. stoletja, je sedaj dostopen v novi izdaji: ANDREA HOFMEISTER-WINTER (ed.), *Die Schriften des Brixner Dommesners Veit Feichter* (ca. 1510–1560). Bd. 1: *Das Brixner Dommesnerbuch*, Innsbruck 2001 (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Germanistische Reihe 63).

Že od karolinških časov so v Säbnu častili mučenika sv. Kasijana Imolskega. V kraljevski podelitvi zaščite in imunitete iz leta 848 se säbenska cerkev prvič omenja kot *constructa in honore sancti Cassiani martyris*.²² Pritrdimo lahko Giuseppeju Albertoniju, ki domneva, da je zgodnje čaščenje sv. Kasijana povezano s spremembo metropolitske ureditve iz leta 798, ko je bil Säben izvzet iz oglejskega patriarhata in dodeljen novoustanovljeni salzburški nadškofiji.²³ Preselitev škofa iz Säbna v Briksen je prinesla očitno spremembo in premik v hierarhiji: Odslej nastopa kot novi patron prvi, okoli leta 590 preverjeno dokazani, säbenski škof Ingenuin, ki so ga od 10. stoletja dalje častili kot svetnika, medtem ko stopa Kasijan bolj v ozadje. Ingenuinov kult je – poleg kulta mučenika Štefana – spodbujal predvsem stolni kapitelj; od zgodnjega 13. stoletja je nosil svetega škofa v svojem pečatu.²⁴ V skladu s tradicijo naj bi dal škof Albuin kosti svojega svetega predhodnika prenesti iz Säbna v Briksen z namenom, da bi poudaril kot tudi v kulturnem smislu utrdil kontinuiteto škofijskega sedeža.²⁵ Podobno kot v primeru Lütticha, ki je s prenosom relikvij sv. Lamberta v 8. stoletju prevzel vlogo škofijskega sedeža Maastrichtu,²⁶ se je tudi tu s translacijo relikvij in s prenosom škofijskega sedeža prvotno manj pomembno naselje *Prihsna* prelevilo v *civitas*. Albuina, ki je umrl okoli leta 1006, sta kler in ljudstvo od konca 11. stoletja dalje častila kot blaženega. Njegov kult je še spodbudil škof Hartmann († 1164), ustanovitelj Neustifta (pri Briksnu), ki je takoj na začetku svojega episkopata 13. maja 1141 izkopal Albuinove relikvije in jih položil na glavni oltar katedrale.²⁷ Verjetno je bil tudi Hartmann tisti, ki je dal nov zagon čaščenju sv. Kasijana; morda v povezavi z novo stolnično fasado. Pri tem je potrebno opozoriti, da Kasijan v zgodnjem 13. stoletju, v času prvih prizadevanj tirolskih grofov po oblikovanju teritorialnega deželnega gospostva, ne nastopa več kot mučenik, temveč kot (fiktivni) prvi säbenski škof – tradicija, ki sta jo povzela in propagirala predvsem Bartolomej Tridentinski leta 1244 v svojem »epilogus vitae sanctorum« in za njim v letih 1271/82 Jakob Voraginski v delu »legenda S. Cassiani martyris per fratrem Jacobum ordinis praedicatorum compilata«.²⁸ V lokalnem slikarstvu je čaščenje svetnikov – kar je verjetno pogojeno z izgubami v baroku – prihajalo do izraza šele od 14. stoletja dalje.²⁹

Kot je predvsem na primeru Trierja poudaril Alfred Haverkamp, velja sakralna oprema »za pomemben kazalec kvalitete mesta«. S sakralnimi stavbami so škofje v nemškem cesarstvu dajali svojim rezidenčnim mestom tako rekoč »urbane razsežnosti«.³⁰ V obrisih pravkar

²² MGH DD Germ. Karol. 1, št. 50 (848 IX 4).

²³ O tem in o tematiki, obravnavani v nadaljevanju, prim. GIUSEPPE ALBERTONI, *Cassianus primus episcopus*. San Cassiano di Imola, primo vescovo di Sabiona, tra leggenda agiografica e dispute storiografiche, v: *La norma e la memoria. Studi per Augusto Vasina*, ed. TIZIANA LAZZARI – LEARDO MASCALZONI – ROSSELLA RINALDI, Roma 2004 (Nuovi studi storici 67), 115–138, tu 134 s.

²⁴ Prim. Siegel und Macht. Mittelalterliche Siegel aus dem Staatsarchiv Bozen, ed. ARMIDA ZACCARIA, Rovereto 2002, 62 s., št. 13 [GUSTAV PFEIFER].

²⁵ O tem zdaj poljudno JOSEF GELMI, Bischof Ingenuin von Säben. Ein Heiliger zwischen Rom und Konstantinopel, Brixen 2005, 48 s.

²⁶ Prim. EDITH ENNEN, Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn ³1981, 107–109.

²⁷ Prim. GEORG TINKHAUSER, Beschreibung der Diocese Brixen. Bd. 1, Brixen 1851, 120; JOSEPH RESCH, Annales Ecclesiae Sabionensis nunc Brixinensis. Bd. III, Augustae Vindelicorum 1767, 606.

²⁸ ALBERTONI, *Cassianus* (kot v op. 23), 137; »legenda S. Cassiani martyris« je delno edirana v: MAGDALEN BLESS-GRABHER, Cassian von Imola. Die Legende eines Lehrers und Märtyrers und ihre Entwicklung von der Spätantike bis zur Neuzeit, Bern et al. 1978 (Geist und Werk der Zeiten 56), 190–198.

²⁹ Prim. LEO ANDERGASSEN, Vom *ludi magister* zum *episcopus*. Zur Ikonographie des Cassian von Imola, v: *Der Schlern 74* (2000), 358–403, tu 370–388.

³⁰ ALFRED HAVERKAMP, »Heilige Städte« im Hochmittelalter, v: *Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme*, ed. FRANTIŠEK GRAUS, Sigmaringen 1987 (Vorträge und Forschungen XXXV), 119–156, tu 132 in 136. Haverkampove ugotovitve glede stolnih mest na levem bregu Rena je učinkovito poglobil HIRSCHMANN, Stadtplanung (kot v op. 21), 432–446.

predstavljena sakralna topografija Briksna s koncentracijo cerkva v stolničnem kompleksu, z obema kanoničnima skupnostma (stolnim kapitljem in kolegiatnim kapitljem Naše Ljube Gospe v križnem hodniku),³¹ pa tudi z neposredno pred mestnim obzidjem stoječima špitalskima cerkvama sv. križa in sv. duha, kot tudi z obema bližnjima konventoma, samostanom klaris in leta 1142 ustanovljenim kolegiatnim kapitljem v Neustiftu,³² je zgovoren izraz *civitas sancta*. Funkcija stolnega mesta kot »zbirališča svetnikov« (Haverkamp) se ne nazadnje zrcali v patrocinih cerkva. Tudi v Briksnu najdemo – po zaslugi primerov z levega brega Rena dobro raziskano – stolnično skupino s škofijskimi zavetniki v stolnici,³³ z Marijo v cerkvi tik ob njej (cerkev Naše Ljube Gospe) in Janezom Krstnikom v baptisteriju.³⁴ Poleg univerzalnih Petra in Pavla, prevladujočih zavetnikov stolnic v srednjem veku, so po vsem cesarstvu v katedralah – na pomembnejših oltarjih ali kot zaščitnike kora oziroma kripte – častili spoštovane svetnike, kakor so Martin, Štefan ali Nikolaj.³⁵

Skupaj z grobovi svetnikov in relikvijami so cerkve v določeni meri – kot nekakšno »druugo mestno obzidje« – sakralno krepile imunitetni značaj mesta. Stolnica ni po naključju stala v sklopu obzidja, cerkev sv. Mihaela s patrocinijem nadangela, ki brani in daje zaščito, pa je – kot lahko pogosto opazimo³⁶ – ležala neposredno ob glavnih vratih stolničnega imunitetnega ozemlja in mesta; ob Mihaelovih ali grajskih vratih. V tej povezavi je treba omeniti še en centralni simbolični element mesta, apokaliptično jagnje, obenem grbovno žival škofije, ki se v letih 1296/97 prvič pojavlja v pečatu škofa Landulfa,³⁷ okoli 1300 pa kot pečatna podoba v mestnem pečatu.³⁸ Pri tem jagnjeta ne smemo imeti le za simbol škofijskega me-

³¹ K starejšim raziskavam LEA SANTIFALLERJA, *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter*, Innsbruck 1924 (Schlern-Schriften 7) in KARLA WOLFSGRUBERJA, *Das Collegiatkapitel Unserer Lieben Frau im Brixner Kreuzgang*, v: Südtirol. Land europäischer Bewährung, ed. FRANZ HIERONYMUS RIEDL, Innsbruck 1955 (Schlern-Schriften 140), 271–278 prim. zdaj TAVERNIER, *Domstift Brixen* (kot v op. 10), 106–114 oz. RAINER LOOSE, *Das Kollegiatstift Unsere Liebe Frau im Kreuzgang zu Brixen*, v: Dom- und Kollegiatstifte (kot v op. 10), 171–192.

³² Glede Neustifta prim. zdaj THEOBALD INNERHOFER, *Das Augustiner-Chorherrenstift Neustift*, v: Dom- und Kollegiatstifte (kot v op. 10), 223–238.

³³ Današnji Marijin patrocini stolnice (Mariae Himmelfahrt) izvira verjetno šele iz posvetitve poznobaročne zgradbe 10. septembra 1758 (prim. TINKHAUSER, *Beschreibung*, kot v op. 27, 138; EDUARD SCHEIBER, *Zur Barockisierung der Domkirche von Brixen*, v: *Der Schlern* 77/5 [2003], 55–70, tu 65). V srednjem veku so poleg lokalnih svetnikov Ingenuina in Kasijana kot zavetniki stolnice dominirali predvsem apostola Peter in Pavel, v zgodnjem obdobju tudi Štefan. Odpustek Viennskega nadškofa iz leta 1274 opisuje stolnico kot *venerabilis ecclesia Brixinensis in qua ut accepimus multa sanctorum corpora feliciter requiescunt precipue in honore principis apostolorum sancti Petri sit consecrata* (LEO SANTIFALLER [ed.], *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*, Innsbruck 1929 [Schlern-Schriften 15], št. 179, 1274 VI 28), briksenski škof Bruno omenja v svojem odpustu *precipuum patronum ipsius ecclesie sanctum Petrum principem apostolorum et sanctos confessores Ingenuinum et Albuinum, quorum corpora et alia plura sanctorum in ea feliciter requiescunt*. (SANTIFALLER, *Urkunden*, št. 195, 1274 VII 5). Notica, nastala ob posvetitvi kora in glavnega oltarja leta 1472 omenja zavetnike stolnice v naslednjem vrstnem redu: Peter, Pavel, Kasijan, Ingenuin in Albuin (FRANZ ANTON SINNACHER, *Beyträge zur Geschichte der bischöflichen Kirche Säben und Brixen in Tyrol VI*, Brixen 1828, 571).

³⁴ HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 448.

³⁵ Prim. TINKHAUSER, *Beschreibung* (kot v op. 27), 120 s.; KARL WOLFSGRUBER, *Dom und Kreuzgang von Brixen. Geschichte und Kunst*, Bozen 1988, 6; HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 447 s.

³⁶ Prim. npr. HAVERKAMP, »Heilige Städte« (kot v op. 30), 137 s.; HIRSCHMANN, *Stadtplanung* (kot v op. 21), 453 s.

³⁷ Prim. LEO SANTIFALLER – HEINRICH APPELT (ed.), *Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive 1295–1336*. II. Teil, Leipzig 1943 (Brixner Urkunden 2), 437, št. 25 s. tabelo I, sl. 1; LADISLAV DE LASZLOCZKY, *Gli stemmi e i sigilli dei principi vescovi di Bressanone*, v: *Cultura atesina / Kultur des Etschlandes* 5 (1951), 30–49, tu 42 s.; leta 1306 najdemo v napisu eksplicitno kot AGNVS DEI označeno jagnje na pečatu stolnega kanonika in arhidakona Bertolda (SANTIFALLER – APPELT, *Urkunden*, tab. III, sl. 10), kot škofova grbovna podoba, predstavljena v ščitu, se prvič pojavlja na pečatu škofa Alberta iz Enna (1324–1336) (SANTIFALLER – APPELT, *Urkunden*, tab. I, sl. 4).

³⁸ Nazadnje Siegel und Macht (kot v op. 24), 124 s., št. 43 [GUSTAV PFEIFER].

stnega gospostva, temveč lahko v njem vidimo tudi sklicevanje na *civitas Dei*, ki je bila tako rekoč zgled vsakemu srednjeveškemu mestu.³⁹

Briksen kot rezidenca

Briksen pa ni bil le *civitas sancta* in središče škofije, ampak tudi rezidenca cerkvenega kneza in s tem tudi glavno mesto cerkvene kneževine, resda zaradi neizprosne zatiralne politike tirolskih grofov skrčene v 13. stoletju le na nekaj deželskih sodišč. Mesto je v zvezi s tem opravljalo tudi vlogo centralnih gospostvenih, upravnih in sodnih funkcij.

Sodne funkcije so bile v Briksnu skoncentrirane na več ravneh. Najprej je treba omeniti cerkveno sodišče, ki je zasedalo v dvoru pred stolnico. Osrednjo vlogo je imel generalni vikar; ta je ob koncu 14. stoletja nadomestil starejše arhidiakone oz. arhiprezbitre, ki so pred tem izvajali cerkveno sodstvo v štirih arhidiakonatih. Njegove pristojnosti so se sicer nanašale na celotno škofijo, vendar se je sposobnost njihove polne uveljavitve omejevala na ozemlje cerkvene kneževine. V nasprotju s tem je bilo na ozemlju tirolskih ali goriških grofov cerkveno sodstvo praviloma omejeno zgolj na *causae spirituales*.⁴⁰ Z delno eksempcijo je razpotal stolni kapitelj. Njemu oz. predvsem dekanu je od 13. stoletja dalje pripadalo sodstvo nad celotnim klerom v mestu in predmestjih (*clerus civitatis et suburbiorum*).⁴¹

Medtem ko je mestno sodišče do sredine 13. stoletja obsegalo le ožje območje mesta, je imelo škofijsko dvorno sodišče, pristojno za fevdne zadeve v cerkveni kneževini, bistveno širši delokrog.⁴² Škof je izvajal sodstvo tudi na svojih (zunanjih) gospostvih in posesti, praviloma pa je to sodišče zasedalo v njegovi rezidenci v Briksnu (na škofijskem trgu oz. v 'Hofburgu'), pri čemer sta škofa eventualno lahko nadomeščala stolni prošt ali pa prošt kolegiatnega kapitlja v Neustiftu. Od druge polovice 14. stoletja so izpričani stalni dvorni sodniki. V personalnem pogledu je bilo dvorno sodišče pristojno za dvorno služinčad, škofijske uradnike in ministeriale v Briksnu, Niedervintlu, Salernu, Velthurnsu in Klausnu, njegova teritorialna pristojnost pa je obsegala hiše pridvornega kompleksa v Briksnu, vse pristave, kmetije na Spingserbergu, nekatere na Leonhardsbergu kot tudi jugovzhodno od Briksna ležečo vas Sarns; prvotno je pod škofijsko dvorno sodišče spadalo tudi sodišče Efas/Fassa.

Rezidenco briksenskega škofa v njegovem stolnem mestu je najprej predstavljal *palatium episcopalis*, zasnovan v povezavi s stolničnim kompleksom. Od druge polovice 13. stoletja dalje je ta stara pfalca izgubila primat v korist novozgrajenemu 'Hofburgu'. Leta 1386 jo je škof Friderik prepustil mestnemu sodniku, pozneje pa je bil *palacium* sedež mestnega glavarja.⁴³

³⁹ Prim. GÜNTHER BANDMANN, Die vorgotische Kirche als Himmelsstadt, v: Frühmittelalterliche Studien 6 (1972), 67–93, tu 86 s. Apokaliptično *civitas Dei*, nebeški Jeruzalem s sedmimi stolpi z upodobitvijo personificirane kreposti kot nasprotje 'babilonske vlačuge', najdemo v Briksnu na poznoromanski freski, umestljivi v leto 1240, na južni steni Marijine cerkve. O tem LEO ANDERGASSEN, Laster und Tugend – Babylon und Jerusalem. Die spätromanischen Malereien in der Brixener Frauenkirche, v: Südtirol in Wort und Bild 45/4 (2001), 35–40, tu 36 s.; sedaj z datacijo okrog 1210/20 WALTROUD KOFER ENGL, Sakrale Kunst in Brixen, v: Brixen, Bd. 2. Kunst, Kultur, Gesellschaft, ed. HANS HEISS, CARLO MILESI in CHRISTINE ROILLO, Bozen/Lana 2006, 19–110, tu 24–27.

⁴⁰ FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 223–225.

⁴¹ Podrobno JOSEF PRADER, Die Gerichtsbarkeit des Brixner Domkapitels, v: LEO SANTIFALLER (ed.), Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 2, Wien 1951 (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs Erg.-Bd. 3), 152–196, tu 163–178.

⁴² Prim. FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 218–220.

⁴³ Prim. PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 126.

Z rezidenco je povezano tudi izoblikovanje dvora, institucionaliziranega centra gospodstva (oblasti) s ciljem na novo organizirati gospodstvo iz enega središča. O dvornem sodišču smo že spregovorili. Po zgledu kraljevega dvora so v Briksnu že v 12. stoletju nastali štirje dvorni uradi. Še v 12. in 13. stoletju so jih zasedale predvsem vodilne ministerialne rodbine, k dejanskemu izvajanju dnevne službe na dvoru pa so bili vsaj do sredine 13. stoletja pritegnjeni familiarji in, kar zadeva urad komornika, tudi kleriki.⁴⁴ Šele v 16. stoletju je dvorne urade izpodrinila ustanovitev dvornega sveta kot centralne politične oblasti.⁴⁵

Na dvoru je bil nastanjen tudi škofijski urad pisarja, ki se je od srede 13. stoletja postopno razvijal v pisarno. Škof Henrik IV. iz Taufersa (1224–1239) je zaposloval posamezne pisarje iz svoje lastne dvorne kapele, nato pa od leta 1233 dalje z Otonom Oglejskim (*imperialis aule notarius*) profesionalno izobraženega pisarja. Pod škofom Egnom (1240–1250) so začele izstaviteljske izgotovitve listin prevladovati nad prejemniškimi; poleg vrste priložnostnih in pomožnih (med njimi tudi notarjev) sta sedaj obstajala dva poklicna pisarja – pomemben korak k zgostitvi in racionalizaciji oblasti v času naraščajočega opismenjevanja v pravu in administraciji. V prid omenjenemu intenziviranju pisnega poslovanja gospodstva govori tudi urbar za škofijsko posest v petih upravnih enotah (*officia*) Briksen, Aufhofen, Anras, Lieserhofen in Bled, ki ga je dal v začetku druge polovice stoletja (1253) sestaviti Egnov naslednik Bruno iz Kirchberga.⁴⁶

Pod škofijsko dvorno upravo je spadala menzalna posest, druge funkcije gospodarskega središča pa je imel Briksen tudi kot center gospodarske uprave obsežnih cerkvenih zemljiških gospodstev in kot tržno središče. Že v drugi polovici 11. stoletja se omenjajo škofijski uradniki, ki so jim bile zaupane gospodarsko-vodstvene naloge: *cellerarius dominicus*, *officialis* in *Brixinensis familie villicus*. Najpozneje od sredine 13. stoletja dalje je bila škofijska menza (*mensa episcopalis*) organizirana v urbarialne urade (*officia*), pri čemer so bili briksenskemu uradu – sklicujoč se na urbar iz leta 1253 – podrejeni majerji (*villici*) v Matreiu, Axamsu, Thumburgu, Vintlu, Rodenecku, Sarnsu, Albeinsu, Völsu, Fassi, Latzfonsu, Vierschu, Rungadu in dodatna raztresena posest. Uradom (oficijem) je načeloval uradnik (*officialis*) ali vicedom (*vicedominus*), največkrat pripadnik škofijske ministerialitete, ki je lahko obenem priložnostno nastopal kot sodnik ali oskrbnik.⁴⁷

Briksen kot tržno središče

Briksen je bil končno najpozneje od konca 11. stoletja tudi tržno središče. V tradicijski notici iz let 1085/97 se omenja zemljišče v briksenskem trgu, *in Brixinensi mercato*, s čimer

⁴⁴ Prim. FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 325–329; PFEIFER, Von »Prihsna« (kot v op. 2), 113.

⁴⁵ JOSEF PASSLER, Der Brixner Hofrat (einschließlich Kammer- und Kanzleiwesen) in der persönlichen Zusammensetzung von 1537 bis 1702, Phil. Diss. Innsbruck 1969.

⁴⁶ Prim. GUSTAV PFEIFER, Die Urkunden des Brixner Elekten und Bischofs Egno von Eppan (1240–1250). Eine paläographisch-diplomatische Untersuchung, Staatsprüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien 1992, 90–105. Od konca 13. stoletja dalje lahko opazimo obstoj domačih poklicnih pisarjev. Prim. HEINRICH APPELT, Über Urkundenschreiber im Eisack- und Pustertal, v: SANTIFALLER – APPELT, Urkunden (kot v op. 37), 1–27. DOROTHEA OSCHINSKY, Die Urbare des Bischofs von Brixen im 13. und 14. Jahrhundert, Phil. Inaug.-Diss. Breslau 1938, 16–22; MATJAŽ BIZIAK (ed.), Urbarji briksenske škofije, Ljubljana 2006 (Srednjeveški urbarji za Slovenijo 5 = Thesaurus memoriae. Fontes 3). Na splošno prim. zdaj ROGER SABLONIER, Verschriftlichung und Herrschaftspraxis. Urbariales Schriftgut im spätmittelalterlichen Gebrauch, v: Pragmatische Dimensionen mittelalterlicher Schriftkultur, ed. CHRISTEL MEIER – VOLKER HONEMANN – HAGEN KELLER – RUDOLF SUNTRUP, München 2002 (Münstersche Mittelalter-Schriften 79), 91–120.

⁴⁷ Glede gospodarske uprave izčrpno FAJKMAJER, Studien (kot v op. 13), 313 ss.

je mišljen kot obcestno tržno naselje zasnovani Altenmarkt, lociran zunaj stolnične imunitete. Topografska dvojnost obzidanega stolničnega kompleksa in tržne naselbine v sosednjem predmestju je bila v škofijskih mestih zgodnjega obdobja pravilo.⁴⁸ S porastom lokalne trgovine in trgovine na večje razdalje, s širitvijo mesta in z nastavki meščanske naselbine so se v Briksnu odprle nove tržne površine: Pfarrplatz (župnijski trg), Kornplatz (žitni trg) in Domplatz (stolni trg), označevan tudi kot volovski (Ochsenplatz). Dotedanji glavni trg je s tem izgubil svojo vlogo in so ga od 13. stoletja dalje – prvič 1223 – označevali kot stari trg (*antiquum forum, forum vetus*).⁴⁹ Predvsem tedenski sejem je bil poleg štirinajst dni trajajočega letnega sejma ob vseh svetih v poznem srednjem veku prizorišče trgovanja na kratke razdalje in hkrati odraz vloge Briksna kot gospodarskega središča v osrednji dolini Eisacka. Sicer so imeli briksenski sejmi prostorsko ozko omejen pomen. Bližina leta 1202 prvič omenjenih pomembnih bozenskih letnih sejmov, ki so tu dominirali nad transregionalno trgovino, povezano s prekoalpskim tranzitom, je bila le preveč občutna.⁵⁰ Konkurenco tržišču v Briksnu sta od druge polovice 13. stoletja dalje predstavljali tudi meščanski naselbini Mühlbach in Sterzing, ustanovi Goriško-Tirolskih grofov.⁵¹

Indikatorja kratkotrajnega razcveta briksenskega tržišča (vendar tudi pokazatelja političnih zasukov) sta prisotnost Judov v zgodnjem 15. stoletju in obstoj zastavljavnice (*casana*) ob koncu 13. stoletja. Slednjo je, podobno kot v drugih tirolskih mestih, verjetno vodil konzistorij florentinskih trgovcev. Letna zakupnina je znašala med 7 in 17 markami, medtem ko je na primer zastavljavnica v Boznu tirolskemu deželnemu knezu vsako leto odvajala 120 mark. To jasno odraža razliko med obema mestoma kot tržnima središčema okoli leta 1300. Briksenska zastavljavnica, ki jo je leta 1294 ustanovil vojvoda Majnhard II., je obstajala le kratek čas in je s ponovno utrditvijo škofove oblasti po letu 1303 ni več zaslediti. V začetku 15. stoletja sta zastavljajno dejavnost, ozko povezano s trgovskim prometom in poslovnim vrvežem, za kratek čas prevzela dva Juda s svojo služinčadjo, za katere je škof Ulrik I. leta 1403 izdal poseben red. Tako kot dve stoletji prej zastavljavnica je ostala tudi prisotnost Judov v Briksnu zgolj epizoda.⁵²

⁴⁸ Prim. npr. HERMANN JAKOBS, *Vescovi e città in Germania*, v: I poteri temporali dei vescovi in Italia e in Germania nel Medioevo, ed. CARLO GUIDO MOR – HEINRICH SCHMIDINGER, Bologna 1979 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento, quaderni 3), 286 s.; LEUEDEMAN, *Bischofsstädte* (kot v op. 8), 186 s. Pred kratkim je Ferdinand Opll upravičeno opozoril, da je bila poselitvena struktura pravzaprav bolj kompleksna in da bi bilo pravilneje izhajati iz predpostavke o policentričnosti (o več prvotnih jedrih naselbine): FERDINAND OPLL, *Das Werden der mittelalterlichen Stadt*, v: *Historische Zeitschrift* 280 (2005), 561–589, tu 576. Tudi za zgodnji čas Briksna dopuščajo ugotovitve arheoloških raziskav mestnega jedra možnost obstoja več zgodnesrednjeveških poselitvenih jeder: GÜNTHER KAUFMANN – STEFAN DEMETZ, *Aus Brixens Vor- und Frühgeschichte – Vom Zeltdach zur Stadt*, v: Brixen. Bd. 1: *Die Geschichte* (kot v op. 2), 29–88, tu 79–82.

⁴⁹ PFEIFER, *Von »Prihsna«* (kot v op. 2), 130 s.

⁵⁰ Poleg starejše razprave GERHARDA BÜCKLINGA, *Die Bozener Märkte bis zum Dreißigjährigen Kriege*, Leipzig 1907 (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen 124) prim. zdaj MARKUS A. DENZEL, *Die Bozner Messen und ihr Zahlungsverkehr (1633–1851)*, Bozen 2005 (Veröffentlichungen des Südtiroler Landesarchivs / Pubblicazioni dell'Archivio provinciale di Bolzano 21), 41–46.

⁵¹ Prim. FRANZ-HEINZ HYE, *Städtepolitik in Tirol unter Meinhard II. und seinen Nachfolgern (bis 1363)*, v: *Eines Fürsten Traum. Meinhard II. – Das Werden Tirols*, Schloß Tirol/Innsbruck 1995, 274–277, tu 275.

⁵² Prim. HANS VON VOLTELINI, *Die ältesten Pfandleihbanken und Lombarden-Privilegien Tirols*, v: *Beiträge zur Rechtsgeschichte Tirols. Festschrift zum 27. Deutschen Juristentage*, Innsbruck 1904, 1–69, tu 28, 33 in 40 s.; JOHANN E. SCHERER, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901 (Beiträge zur Geschichte des Judenrechtes im Mittelalter mit besonderer Bedachtnahme auf die Länder der österreichisch-ungarischen Monarchie 1), 579–583; KLAUS LOHRMANN, *Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich*, Wien/Köln 1990 (Handbuch zur Geschichte der Juden in Österreich B/1), 245–248; PFEIFER, *Von »Prihsna«* (kot v op. 2), 132 oz. 138 s.

Sklep

Prehajam k sklepnim mislim. Če je torej Briksen okoli leta 1080 iz Psevdo-Bardove perspektive, vpete v antično-sredozemske razmere, prej ustrežal oznaki *vicus* kot pa kanoničnim predstavam pojma *civitas*, ga lahko s preselitvijo säbenskega škofa – če citiramo Helmuta Flacheneckerja – označimo za kraj »višje in najvišje stopnje centralnosti«. ⁵³ Kot prizorišče svetniške liturgije in romanj (kot *ville sainte* po vzoru Rima in Jeruzalema), kot trgovsko središče, utrjeno naselje, cerkveno in socialno-karitativno središče, kot upravno središče škofije in izoblikujoče se cerkvene kneževine ter končno kot utrjena škofijska rezidenca je Briksen izpolnjeval pomembne funkcije centralnega kraja. Teh, samih po sebi ugodnih izhodišč pa škofom v spremenjenih političnih razmerah ni uspelo v zadostni meri usmeriti v izgradnjo gospostva. Pritisk sosednjih tirolskih in predvsem pozneje tirolsko-goriških grofov Alberta III. in Majnhard II., škofijskih odvetnikov, ki so od 13. stoletja dalje s prevzemanjem škofijskih ministerialov in protipravno gradnjo gradov na škofijskem ozemlju oklestili pozicije briksenskih škofov na zgolj nekaj okoliških in oddaljenih deželskih sodišč, je bil preprosto prevelik. ⁵⁴ Škofom ni uspelo oblikovati lastne dežele; cerkvena kneževina je v poznem srednjem veku deželno-pravno pripadala Tirolski in bila tako rekoč »inkorporirano« deželno gospostvo; škofje so od 15. stoletja dalje skupaj s kapitljem sedeli v tirolskem deželnem zboru. Položaj škofov kot državnih knezov pa s tem ni bil ogrožen. ⁵⁵ Briksen je ostal tudi v stoletjih novega veka do sekularizacije leta 1803 rezidenca cerkvenega kneza, do leta 1973 sedež škofa in s tem središče cerkvene kneževine in škofije.

Iz nemščine prevedel Matjaž Bizjak

Zusammenfassung

Am Beispiel Brixen: Zentralörtliche Funktionen einer Bischofsstadt im Mittelalter

Gustav Pfeifer

Nach der bekannten Charakterisierung Brixens in der »Vita Anselmi episcopi Lucensis« entsprach die Bischofsstadt um 1080 aus der antik-mediterran geprägten Sichtweise Pseudo-Bardos eher einem *vicus* als den kanonischen Vorstellungen einer *civitas*. Die Übersiedlung des Säbener Bischofs nach Brixen (um 990) setzte aber eine stadtbildende Entwicklung in Gang, so dass auch hier im späteren Hochmittelalter von einem Ort »hoher und höchster Zentralität« (Helmut Flachenecker) gesprochen werden kann. Als *ville sainte* nach dem Vor-

⁵³ HELMUT FLACHENECKER, Eine vertane Chance? Die Rolle der bischöflichen *Civitates* im hochmittelalterlichen Spannungsfeld zwischen Raumerfassung und Herrschaftsausbildung, v: Bischof und Bürger. Herrschaftsbeziehungen in den Kathedralstädten des Hoch- und Spätmittelalters, ed. UWE GRIEME – NATHALIE KRUPPA – STEFAN PÄTZOLD, Göttingen 2004 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 206 = Studien zur Germania Sacra 26), 11–26, tu 13.

⁵⁴ Prim. JOSEF RIEDMANN, Mittelalter, v: Geschichte des Landes Tirol. Bd. 1, red. v. JOSEF FONTANA, Bozen/Innsbruck/Wien ²1990, 291–698, tu 357 ss. in 426 ss.; HERMANN WIESFLECKER, Meinhard der Zweite. Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts, Innsbruck 1955 (Schlern-Schriften 124), 90–97, 136 s., 175 s., 270–272.

⁵⁵ Prim. OTTO BRUNNER, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter, Wien ⁵1965, 230.

bild von Rom und Jersusalem, als Stätte der Heiligenliturgie und Wallfahrt, als Marktplatz, befestigter Platz, kirchliches und sozial-karitatives Zentrum, als Verwaltungsmittelpunkt des Bistums und des sich ausformenden Hochstiftes, schließlich als feste Residenz des Bischofs erfüllte Brixen wichtige, in diesem Beitrag näher untersuchte zentralörtliche Funktionen. Diese an und für sich günstige Ausgangsposition konnten die Bischöfe aber in einem veränderten politischen Umfeld nicht ausreichend in den Herrschaftsausbau umsetzen. Zu groß wurde ab dem 13. Jahrhundert der Druck der benachbarten Grafen von Tirol bzw. von Tirol-Görz, der Hochstiftsvögte, die vor allem unter Albert III. und Meinhard II. mit der Abwerbung von Stiftsministerialen und der widerrechtlichen Errichtung von Burgen auf Hochstiftsterritorium die Positionen des Brixner Bischofs auf wenige Landgerichte rund um die Stadt und in Streulage reduzierten. Den Bischöfen gelang keine Landesbildung, das Hochstift gehörte im späten Mittelalter landrechtlich zu Tirol, war sozusagen eine »inkorporierte«, landsässige Herrschaft, die Bischöfe erscheinen zusammen mit dem Kapitel ab dem 15. Jahrhundert auf den Tiroler Landtagen. Die reichsfürstliche Stellung der Bischöfe wurde davon nicht berührt. Brixen blieb auch in den neuzeitlichen Jahrhunderten bis zur Säkularisierung von 1803 Residenz eines geistlichen Fürsten, bis 1973 Sitz des Bischofs und damit Vorort von Hochstift und Diözese.